

Lerend huwen of huwend leren?

Een commentaar op het huwelijksritueel van Sailer (1802)

Ton Scheer

Inleiding

De auteur van de tekst, die ik als centraal object voor deze studie heb gekozen, Johann Michael Sailer (1751-1832), was een schoenmakerszoon uit het Beierse dorpje Aresing.¹ Hij was een begaafd student die intrad in de traditie van de Jezuïetenorde, totdat de Sociëteit in 1773 door de paus werd opgeheven. In 1775 werd hij te Eichstätt tot priester gewijd. Nadien voltooide hij, onder leiding van professor Stattler, zijn theologische studies te Igolstadt waar hij in 1780 werd aangesteld als professor voor dogmatiek. Met verwijzing naar zijn spirituele achtergrond werd hij bestempeld als 'obscurant' hetgeen tot gevolg had dat hij op non-actief werd gesteld. In 1784 werd hij echter benoemd tot professor voor pastoraaltheologie en ethiek aan de aartsbisschoppelijke universiteit van Dillingen. Ook hier werd hij achtervolgd door tegenstanders en ditmaal onder verdenking van 'illuminationisme' gesteld. Niettemin werd hij in 1799 aangesteld als professor voor moraal en pastoraal, opnieuw in Igolstadt en eveneens in Landshut. Dat zijn persoonlijkheid en werkzaamheid in brede kring ook werden gewaardeerd, blijkt uit het aanzoek dat hem in 1818 werd gedaan om de aartsbisschoppelijke zetel van Keulen te gaan waarnemen. Hij wees het aanzoek evenwel af, omdat hij zich al te zeer Beier voelde. In 1819 werd het plan van de koning van Beieren hem bisschop van Augsburg te doen zijn door Rome verijdeld. In 1822 werd Sailer dan toch benoemd tot wijbisschop en coadiutor met recht van opvolging te Regensburg. Van 1829 tot 1832 was hij tenslotte *ordinarius loci* van Regensburg.

Sailer en zijn tijd

Uit de literatuur komt het beeld naar voren van een sterke, aansprekende en diep religieuze persoonlijkheid, die de zaak van geloof en kerk intens is toegedaan in een tijdsgewricht dat door antithesen en daaruit volgende conflicten wordt geteisterd. Aan de ene kant staat het onwrikbare traditionalisme, zoals dat uitbundige vormen had aangenomen tijdens de Contra-Reformatie en de Barok. Aan de andere kant de strenge en felle kritiek van de nieuwe rationaliteit, die breekt met iedere vorm van supernaturalisme en overwoekerende volksreligiositeit. Het is wellicht de grote verdienste van Sailer dat hij vanuit een authentieke optiek tussen Scylla en Charybdis wist heen te varen. Deze vaardigheid bezorgde hem het

¹ G. KRANZ: *Johann Michael Sailer. Sein Wirken in der Zeitenwende* (Regensburg 1982).

vertrouwen van velen en verleende hem een aura van sympathie en soliditeit.

Zijn werkterrein was breed. Hij reisde veel in de Zuid-Duitse landen en verwierf zich een grote kring van adepten. De pastoraaltheologie waarmee hij zich bezighield was een jonge loot aan de stam van de academische theologie, die een groot accent legde op het kerkelijk pastoraal handelen met de priester als de centrale actor. Hij heeft de aangelegenheden van het volk nooit uit het oog verloren, maar zag dit toch vooral vanuit het priesterlijk oogmerk. Daarbij valt het op, dat hij een uitdrukkelijke aandacht heeft geschonken aan de liturgie, hetgeen ook blijkt uit zijn voornaamste geschriften: *Geist und Kraft der katholischen Liturgie, wie sie sich in den Kirchengebeten von selbst offenbaren* (1788); *Vollständiges Lese- und Betbuch zum Gebrauche der Katholiken* (1783); een aantal bundels van preken (1790-1820); een uitvoerige poging tot een hervorming van het getijdengebed, die echter geen resultaat heeft opgeleverd (1792). Volledigheidshalve dient opgemerkt te worden dat Sailers bekendste en invloedrijkste werken het terrein van de vorming en de opvoeding hebben bestreken, getuige zijn *Über Erziehung für Erzieher* (1807).

Sailer als liturgist

Als het gaat over liturgie, welke denkbeelden kunnen dan kenmerkend geacht worden voor Sailers benaderingswijze?² Allereerst zijn wetenschapstheoretisch uitgangspunt dat er geen onderscheid aangebracht zou moeten worden tussen sacramentologie en liturgiek, aangezien de sacramenten deel en wel het centrum uitmaken van de totale christelijke ofwel katholieke ritualiteit. Ten grondslag aan zijn liturgiebeeld ligt vervolgens de ideale harmonie die tot stand gebracht zou moeten worden tussen gemoed en verstand, tussen emotie en rede. Liturgie heeft alles van doen met gevoelen, zij het een door de rede geleid gevoelen. De kernopgave van de liturgie is echter, dat zij de dialectiek bewerkstelligt tussen de innerlijke godsdienstigheid en haar veruitwendiging in ritueel gedrag. Het uiterlijke geldt als presentatie van het innerlijke, het zichtbare van het onzichtbare. Variërend op het adagium 'Per visibilia ad invisibilia' zou men kunnen zeggen: 'Ex invisibilibus ad visibilia'. In wezen is godsdienst geest en waarheid, voorzover ze gestalte aannemen. Vandaar dat Sailer, geleid door de tijdsgeest, de liturgie ten diepste opvat als 'heilige kunst': openbaring van innerlijke religie en daarmee ook bevordering van innerlijke religie. Reagerend op meer rigoureuze tijdgenoten koestert Sailer twee heldere opvattingen. Op de eerste plaats kan het niet de bedoeling van liturgie zijn politiek, ethiek, humaniteit of utilitarisme te bevorderen, omdat haar bestemming ligt in de openbaring van het innerlijke. Op de tweede plaats is het geen ideaal de soberheid van de liturgie te beklemtonen: beelden mogen er zijn; een preek is geen leerrede, maar een gemoedvolle verkon-

² M. PROBST: *Gottesdienst in Geist und Wahrheit. Die liturgischen Ansichten und Bestrebungen Johann Michael Sailers (1751-1832)* (Regensburg 1976).

diging; laat het volk toch zingen in zijn eigen taal, liever polyfoon dan monofoon! In dit verband schroomt hij niet zijn waardering uit te spreken over de beweging van de Hernhutters. Vraagt men evenwel naar het specificum van de christelijke liturgie, dan is dit gelegen in haar christocentrisme, aangezien de Christus de openbaring van religie bij uitstek is. Met betrekking tot de problematiek van de katholieke liturgie beklemtoont Sailer voortdurend, dat al het uiterlijke van de liturgie een geestelijke zin dient te bevatten en uit te stralen, die dan ook voor het volk verklaard moet worden. Anders dreigt het gevaar van bijgeloof en mechanisme. Kortom, 'ex invisibilibus ad visibilia'! Sailer hecht een doorslaggevende betekenis aan de mystieke beleving van de liturgie. Voor alles is hij mystagoog.

Sailer als vernieuwer

De Verlichting was een periode van liturgische hervorming en vernieuwing.³ Hoe deze ontwikkeling zich aftekent in het werk van Sailer wil ik illustreren aan de hand van enkele voorbeelden. Uitdrukkelijk verzet hij zich tegen legendarische verhalen en onlogisch schriftgebruik in de liturgie alsook tegen overdreven aanroepingen van heiligen. Hij heeft geen bezwaren tegen de inhoud van het missaal, maar wel tegen de wijze waarop dit wordt uitgevoerd. De misviering als zodanig hoeft voor hem niet zeer gewijzigd te worden; evangelie en preek dienen echter te geschieden in de volkstaal; voor het overige dient men het ritueel voor mensen te verklaren. Hij is van mening dat het latijn de werking van de liturgie op het volk blokkeert. Dit geldt vooral de rituelen van het *rituale*, deze vergen de volkstaal. De liturg dient de vrije hand te hebben in de vormgeving van de eerste communie, processies, uitvaart, invoering van groepscommunie, regeling van bijeenkomsten voor de biecht. De liturgie vraagt een zekere ruimte voor spontaniteit en creativiteit. Sailer zelf heeft die ruimte ook genomen, getuige enkele van zijn publikaties⁴. Anderzijds verzet hij zich er tegen de hervorming te leggen in de handen van gewone geestelijken en goed menende hervormers vanwege het risico van anarchie, ofschoon hij ook wel weer inziet dat - wil de hervorming slagen - de uitvoerenden dienen te beschikken over een ruimte voor flexibiliteit en vrijheid. Wat de liturgische gezagsuitoefening aangaat toont Sailer zich episcopalist: in liturgicis dient Rome slechts het toezichtsrecht te hebben. Tenslotte, voor Sailer geldt als liturgie alwat behoort tot de veruitwendiging van de godsdienstigheid. Voor hem heeft de totale christelijke existentie een liturgisch karakter: het blijkt geven van geest en waarheid. Het behoeft geen

³ H. HOLLERWEGER: *Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josephinismus in Österreich* (Regensburg 1976).

⁴ Wij verwijzen in het bijzonder naar zijn brevierhervorming en naar de ontwerpen van een huwelijksformulier.

uitleg dat voor hem de Geest van Jezus Christus de innerlijke bron is van alle ritualiseren.

Sailer en het huwelijksritueel

Enige kennismaking met de persoon van Sailer is wel gewenst, nu wij het op zijn naam staande huwelijksformulier in studie nemen, aangezien men aanneemt dat deze tekst inderdaad uit zijn pen is gevloeid. Allereerst de naaste omgeving van deze tekst⁵.

Sailer was zeer bevriend met de protestantse gravin Eleonore Auguste Stollberg-Wernigerode (1748-1821) en haar familie. Eerste aanleiding daartoe was een correspondentie over het reeds genoemde gebedsboek. Later heeft Sailer de familie vele malen bezocht en een levendige briefwisseling onderhouden. De oudste dochter van de gravin, Anna, was in 1797 in het huwelijk getreden met Christian Alexander Freiherr von Wylich, waarbij een formulier werd gebruikt van Engelse oorsprong en wel naar genoegen. Deze ervaring bracht de gravin ertoe aan Sailer te vragen of hij de tekst zou kunnen omwerken tot een handzaam en geschikt formulier voor haar overwegend protestantse graafschap. Dat zij geen beroep deed op de evangelische theoloog Seiler in Erlangen kwam voort uit haar kritiek, dat deze theoloog te weinig aandacht schonk aan de schriftuurlijke basis van de huwelijksinzegening en vooral aan Ef 5,22-33.⁶ Bovendien wenste zij een formulier "dat voor de huwendes de huwelijksluiting voor het altaar zo feestelijk en gewichtig mogelijk zou doen zijn" als een tegenwicht tegen de gruwel van de ontevredene en ongelukkige huwelijken. Bij nader toezien blijkt echter dat Sailer - ingaande op dit verzoek - geen of nauwelijks gebruik heeft gemaakt van "The Form of Solemnization of Matrimony in The Book of Common Prayer". Uit alles blijkt dat hij zijn eigen weg is gegaan.

Twee teksten van zijn hand zijn bewaard gebleven en over deze teksten is tevens een correpondentie bekend tussen de gravin en de hoofdambtenaar Schmid. De sluiting van het huwelijk was namelijk wel degelijk ook een aangelegenheid van de staat. Zowel de gravin als Schmid hadden een zeer positief oordeel over het ontwerp van Sailer en zij beperkten zich tot een aantal wijzigingen in de marge. Het is ons bekend dat in 1802 het ontwerp van Sailer zijn beslag heeft gekregen en dat Schmid bereid was het in de

⁵ Zie PROBST: *Gottesdienst* 113-123 en 302-315.

⁶ De gegevens over Seiler kunnen gevonden worden in D.G.F. SEILER: *Allgemeine Sammlung liturgischer Formulare der evangelischen Kirchen*, Zwote unveränderte Auflage (Erlangen: bey Johann Jakob Palm, 1797) Drittel Theil, Zweite Abtheilung: Formulare zur Einsegnung angehender Eheleute. Erstes Formular. Aus dem Versuch p. 73; Zweytes Formular. Ebenfalls daraus p. 78; Drittes Formular. Aus der Oberpfältsichen evangelischen Kirchenordnung p. 82; Viertes Formular. Aus der Lindauer neuen Liturgie p. 87; Fünftes Formular. Aus dem liturgischen Magazin, Erster Buch p. 93 (Dies Formular wäre etwann bey Standespersonen zu gebrauchen).

gewone agenden op te nemen. Op tekstkritische gronden houdt men het voor aannemelijk en waarschijnlijk, dat de langere tekst (z.g. formulier II) het eerste ontwerp van Sailer is geweest en dat de kortere tekst (z.g. formulier I) daarvan op grond van discussie een correctie en inkorting genoemd kan worden.⁷ Ons commentaar betreft de meest oorspronkelijke en lange versie.

Structuur van het ritueel

Het formulier beperkt zich strikt tot de riten van de huwelijksinzegening. Van een woorddienst en de viering van avondmaal/eucharistie wordt geen melding gemaakt. Zeker gezien vanuit het katholieke standpunt is dit een opmerkelijk gegeven⁸: het zou kunnen wijzen op een zekere rituele verzelfstandiging van het huwelijks sacrament. Ook kan het samenhangen met de in protestantse kringen vigerende praktijk van de zogenaamde formulierenliturgie. Uit de tekst blijkt, dat er een grote betekenis en waarde gehecht wordt aan de ritualiteit omtrent het huwelijk en dat daaraan heel wat morele kwalificaties worden opgehangen.

De opbouw van het ritueel is zeer eenvoudig en helder:

1. Openingszang.
2. Inleidingswoord.
3. Gezang.
4. Huwelijks toespraak.
5. Huwelijksvragen aan de gemeente.
6. Huwelijksvragen aan het bruidspaar.
7. Bevestiging van de huwelijksbeloften door het geven van de rechter hand en het uitwisselen van de ringen.
8. Inzegening van het huwelijk door de voorganger.
9. Gebed
10. Opname van het bruidspaar in de gelederen van respectievelijk jong gehuwde mannen en vrouwen
11. Toetreden van de nieuw gehuwden tot hun schoonfamilies.
12. Slotwoord tot de gemeente, de man, de vrouw en het echtpaar.

Commentaar op het ritueel

We hebben te maken met een volwaardig en zelfstandig ritueel. De tekst heeft het karakter van een orde van dienst met sober gehouden rubrieken, gezangen en enige rolverdeling. Het valt op, dat er geen sprake is van officiële

⁷ Zie PROBST: *Gottesdienst* 121-123, editie van formulier II op p. 309-315.

⁸ F.X. SPIERTZ: *De katholieke liturgie in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw* (Nijmegen 1992) 155-196.

getuigen. De voorganger - *Einsegnende* genoemd - staat zeer centraal in het geheel. Hij is meer dan de getuige van de kant van de kerk: hij is zeer actief en stelt wezenlijke handelingen zoals die van de inzegening. Grote betekenis wordt gehecht aan het verbale element van de beloften en aan de gebaren van de handreiking en de uitwisseling van de ringen. Verder verstrekt de tekst geen gegevens over de kleding, bijvoorbeeld de sluier, de cortège, de huwelijksschat en het huwelijkscontract; evenmin over de situering van het ritueel in tijd en ruimte, over eventuele lichaamsbewegingen (lopen, staan, zitten, knielen). Het gaat slechts om wat er staat: zeggen wat gezegd dient te worden bij deze gelegenheid. Overigens is er wel sprake van nieuwe ritën, vooral tegen het einde van het ritueel, die een socialiserende functie vervullen: opname in de kring van de jong gehuwden en van de schoonfamilies. Tenslotte geve men zich rekenschap van de oecumenische context die voor dit ritueel zeer bepalend is geweest: het scheidt een zekere rituele ruimte, die de begrenzingen van bijvoorbeeld het *Rituale Romanum* overschrijden kan. In het volgende maken we enkele aantekeningen bij de onderdelen van het ritueel.

1. Openingszang

Het openingslied - waarschijnlijk van de hand van Sailer zoals alle teksten - kenmerkt zich niet alleen als het eerste onderdeel van het ritueel, maar zet van meet af aan de toonhoogte en het centrale thema van het gebeuren neer: de eenheid tussen de huwendes. De tekst Mt 19,4-6 is het uitgangspunt.⁹ Vandaar dat de scheppingsgedachte uit het Genesisverhaal, waarnaar Jezus verwijst, uitdrukkelijk is weergegeven. Het lied bevat een overdaad aan kosmische metaforen. Uit de scheppingsorde wordt de gedachte aan de onverbreekbaarheid van het huwelijk afgeleid: liefde tot in de dood. Dit is een hoofdmotief in het denken van Sailer over het huwelijk.

2. Inleidingswoord

De openingstoespraak is hooggestemd. Ze wordt ingezet met een driewerf "heilig" - het lijkt wel een soort *trishagion* - ten aanzien van het uur van de geboorte, de dood en het huwelijk: de drie voornaamste overgangsmomenten in het menselijk bestaan. Het huwelijk wordt er beschouwd als de samenkomst van twee leden van twee families die een verbond aangaan. Zij stellen een wilsact om één te zijn tot in de dood. Dit wordt nu door ons opnieuw verwerkelijkt. Vervolgens spitst de tekst zich toe naar de twee huwendes die met naam worden genoemd. Zij 'willen' intreden in dit levensverbond van het huwelijk, waaraan gods ordening ten grondslag ligt. De zwaarwichtige

⁹ De tekst luidt in de herziene uitgave van de Willibrordvertaling 1992, p. 27 als volgt: "Hij gaf ten antwoord: 'Hebt u niet gelezen dat de schepper hen vanaf het begin mannelijk en vrouwelijk heeft gemaakt? En dat hij gezegd heeft: Daarom zal een mens zijn vader en moeder verlaten en zich hechten aan zijn vrouw, en die twee zullen één zijn. Ze zijn dus niet meer twee, maar één. Dus, wat God heeft verbonden, moet de mens niet scheiden'".

tekst onderstreept, dat niet alleen de huwenden in het geding zijn, maar ook de ouders die instemming verlenen, de staat, god voor wiens aangezicht het verbond voltrokken wordt en de kerk die vertegenwoordigd wordt door de voorganger: dienaar van Christus.

3. Gezang

Opnieuw wordt een lied gezongen, waarin Ef 5,22-33 nu centraal staat. In dit gezang wordt het klassieke beeld van Paulus uitgewerkt, namelijk de parallellie tussen enerzijds de verhouding van Christus tot de kerk, anderzijds die van de man tot de vrouw. Echter via de metaforiek van hoofd - lichaam wordt de relatie van de vrouw tot de man in een onderschikkende zin verstaan. Opvallend is dat de aard van het huwelijksleven wordt afgeleid van het beeld over Christus en de kerk in een moraliserende toon, waartoe de tekst van Paulus kennelijk aanleiding geeft. Aldus wordt niet meer duidelijk, dat de heilshistorische metaforiek - reeds in het Eerste Testament gegeven - is ontleend aan de huwelijkswerkelijkheid zelf.¹⁰

4. Huwelijks toespraak

Dan volgt een uitvoerige huwelijks toespraak. Men mag spreken van een heuse catechese of onderrichting over het huwelijk. De voorganger bestempelt zich dan ook als een leraar die niet zozeer het hart, zoals in het voorgaande lied, maar het verstand aanspreekt. Het is een pathetische tekst vol retorische wendingen, waarin het huwelijk uitbundig geprezen wordt. Uitvoerig wordt de metaforiek van Ef 5 over het huwelijk in het algemeen behandeld. Wat daar in 'geestelijke' zin wordt aangeduid, wordt in het huwelijk van mensen zichtbaar op een heel speciale wijze: in de band tussen man en vrouw. Een fundamentele gedachte van Sailer wordt hier verwoord: de onzichtbare werkelijkheid van Christus en de kerk dient zichtbaar gemaakt te worden op aarde. Het huwelijk tussen man en vrouw bezit op markante wijze deze openbaringsfunctie. Wanneer Sailer de relatie verder uitwerkt, lijkt hij een onevenwichtigheid tussen man en vrouw aan te brengen. Beiden staan in de liefde en delen in de taak van de arbeid, maar de man ordent het bestaan en de vrouw volgt of gehoorzaamt daaraan. De verlichte theoloog en pastor tekent op een cultureel gedateerde wijze de verhouding tussen de gehuwden: de vrouw is het eerste lidmaat thuis. Hun relatie wordt echter fundamenteel gedragen door de liefde: een trouwe, onverbreekbare liefde. Deze liefde openbaart zich in de heilige doelen die ze nastreeft.

Sailer geeft vervolgens een uitvoerige beschouwing over de huwelijksdoelen. De tekst verraadt zeker de inzichten van de auteur daaromtrent. Het eerste doel is de *procreatio et educatio prolis* die in verband wordt gebracht met de ordening, dat de aarde, de staat en het Rijk gods - in het ondermaanse en in het hiernamaals - van mensen dienen te worden

¹⁰ E. SCHILLEBEECKX: *Het huwelijk. Aardse werkelijkheid en heilsmysterie* (Bilthoven 1963).

voorzien. Het tweede doel is het *remedium concupiscentiae* waarmee de huwendes de ordening van het geslachtelijke en sexuele verkeer onderhouden, niet alleen ter voorkoming van afwijkend gedrag maar ook tot stichting van vrede en vreugde met een voorbeeldige uitstraling als van een zuurdeeg. Het derde doel van het huwelijksleven is het *mutuum adiutorium* waardoor de gehuwden daadwerkelijk samenleven, vriendschap onderhouden, gezamenlijk hun godsdienstigheid vorm geven door elkaar te steunen en te verlichten bij lijden en tegenslag.

Deze huwelijkskatechese van Sailer vertoont persoonlijke kenmerken, waaraan een bepaald pastoraal beeld van het huwelijk niet vreemd is. Het valt op, dat hij enerzijds de drie huwelijksdoelen op één lijn plaatst en de *procreatio* niet bestempelt als het primaire doel van het huwelijk, dat hij anderzijds het tweede en derde doel van plaats verwisselt, als men het vergelijkt met de klassieke benaderingswijze van het concilie van Florence (1438-1445).¹¹ Naar zijn zienswijze voltrekken de gehuwden de liefde aan elkaar en realiseren zij aldus het ideaal van de *ecclesiola*. Dit alles wordt nu door het bruidspaar bevestigd met een wilskrachtige instemming: "Wij willen...!"

5. Huwelijksvragen aan de gemeente

Na de uitvoerige verhandeling over het wezen van het huwelijk gaat de voorganger over tot twee verbale acten. Hij stelt vragen aan de gemeente met betrekking tot eventuele beletselen die dit huwelijk in de weg zouden staan. Deze vragen zijn echter vooral ritueel van aard: echte beletselen zullen nu niet aangedragen worden. De vragen ondersteunen evenwel het gewicht van de verkondiging en versterken bovendien de emotionele betrokkenheid bij dit huwelijksgebeuren.

6. Huwelijksvragen aan het bruidspaar

Daarna richt de voorganger zich tot de man en tot de vrouw. Hij stelt hun drie vragen die zij met "Ja" beantwoorden. De eerste handelt over de vrijheid van hun besluit om in dit huwelijk te treden op grond van gods gebod en de ordening van de kerk. De tweede betreft de bereidheid om de ander te beminnen, waarbij de prototypen uit de heilsgeschiedenis - Adam en Eva, Abraham en Sara, Christus en de kerk - worden vernoemd. De derde vraag gaat over de blijvende trouw ten opzichte van elkaar ook in lijden tot in de dood.

7. Bevestiging van de huwelijksbeloften

De huwelijksbeloften, die vooral wijzen op de innerlijke gesteltenis van de huwendes, worden vervolgens veruitwendigd door twee gebaren. Op de eerste

¹¹ H. DENZINGER: *Enchiridion symbolorum definitiorum et declarationum de rebus fidei et morum* (Freiburg etc. 1991) 459-460, nr. 1327 (uit het *Decretum pro Armenis*, 22 november 1439).

plaats is dit de *dextrarum iunctio*, het klassieke gebaar van het geven van de rechterhanden, dat bestempeld wordt als een eed van trouw. Op de tweede plaats geschiedt de uitwisseling van de ringen, die van het evangelieboek genomen worden en aan de vinger geschoven worden. Daarna houden man en vrouw de handen samen. Onderwijl zegt de voorganger een tekst die ingaat op de symboliek van de ring: ze is ongedeeld en dus het symbool van eenheid en gezamenlijkheid: ze is rond en dus symbool van onophoudelijkheid en onveranderlijkheid.

8. Inzegening

Nadat de huwelijksbeloften zijn uitgewisseld en door de gebaren van hand en ring zijn bekrachtigd, heeft de werkelijke inzegening plaats. De voorganger - nu *Einsegnende* bij uitstek - legt zijn hand op de handen van het nieuwe echtpaar en verkondigt plechtig dat dit huwelijk voor de kerk van Christus in het openbaar is aangegaan, door god wordt gewijd, geheiligd en gezegend en door de voorganger in naam van god wordt erkend en bevestigd. Sailer accentueert dit moment met performatieve taal. De voorganger stelt nu een waarachtige ambtshandeling. De huwendes gaan het huwelijk aan, de voorganger maakt dit tot een publieke act door zijn bevestiging en zegenspraak. Het accent op de rol van de voorganger bij de inzegening van het huwelijk is een typische benaderingswijze van Sailer.

9. Gebed

Dan volgt een uitgebreid gebed met en voor het echtpaar, waarin het schepingsmotief en de verbondsgedachte in het begin van het ritueel weer worden opgenomen en gevraagd wordt om geluk, zegen en kracht voor de gehuwden in situaties van lijden.

10. Opname van het echtpaar in de kring

Dan wordt het ritueel afgesloten met enkele markante en waarschijnlijk origineel saileriaanse riten. Jong gehuwde mannen en vrouwen nemen respectievelijk de bruidegom en de bruid in hun midden, zingen een religieus wenslied op de gehuwden en geven hun de hand. Men zou deze rite kunnen verstaan als de opname van de nieuw gehuwden in hun kring: het bruidspaar behoort nu tot een bepaalde sociale groepering. Kennelijk heeft zich een overgang, een passage in hun leven voltrokken.

11. Opname van de nieuw gehuwden in de respectievelijke schoonfamilies

Dit gegeven wordt nog markanter in teken gesteld, wanneer de gehuwde man en vrouw door de voorganger naar hun schoonfamilie worden geleid en in een johanneïserende stijl - "Zie hier uw zoon!" etc. - in hun midden worden opgenomen.

12. Slotwoord

Het ritueel wordt beëindigd met een uitvoerig slotwoord, dat de voorganger

richt tot de gemeente die bij regelmaat een rol heeft vervuld tijdens het ritueel, tot de man en de vrouw en tot hen samen. Het is een aaneenrijging van wensen, waarin opnieuw bijbelse prototypen opgenomen zijn: Abraham, Johannes, Daniël, Paulus, Mozes en Christus; Sara, Rachel, Rebecca, Susanna, Maria, Martha; de moeder van de Heer staat niet vermeld. Vooral de passage, die tot de bruid is gericht, is sterk uitgewerkt, hetgeen doet denken aan het klassieke gegeven van de bruidszegen in het *Missale Romanum*.¹² De inhoud wijkt echter daarvan af, inzover Sailer metaforen gebruikt die hem eigen zijn, bijvoorbeeld die van de vrouwelijke opsmuk en van de kunst.¹³ De voorganger eindigt met een zegenspraak in oud-testamentische stijl: "De god van Abraham, de god van Isaac en de god van Jacob en de vader van onze Heer Jezus en ons aller vader zij met u! Laat zijn zegen aan u krachtig worden, dat u ziet de kinderen van uw kleinkinderen tot in het derde en vierde geslacht en erft het eeuwig leven in Jezus Christus - Amen".

Bevindingen van de lezer

Na intensieve lezing van de tekst ben ik tot de volgende bevindingen gekomen.

- Het huwelijksformulier van Sailer vertoont - zoals het er ligt - een sterk verbaal karakter. Wat dit betreft staat het in een traditie die trouw is aan de reformatorische formulieren. Vergelijkt men de tekst met formulier I, dan constateert men bovendien dat aldaar ook de meer speelse slotriten zijn weggelaten.
- Dat er zoveel gesproken wordt, hangt wellicht ook samen met de culturele achtergrond van het huwelijk. Het verkeerde in een crisissituatie vanwege de talrijke onwettige huwelijken en scheidingen (vergelijk hierboven het motief van gravin Eleonore om Sailer te verzoeken een huwelijksformulier samen te stellen). Niet alleen de staat maar ook de kerk stonden voor de opgave positieve impulsen te verlenen onder meer door de bevordering van de publieke huwelijksritualiteit.
- Wellicht heeft de persoonlijkheid van Sailer zelf ertoe bijgedragen - *Erzieher* en *Lehrer* als hij was in hart en nieren - dat het katechetische element zo dominant is geworden voor het geheel van het formulier. Tegelijk dient echter in aanmerking genomen te worden, dat hij kind was van een tijd waaraan een rationaliserende tendens bepaald niet vreemd is geweest.

¹² Opgenomen in het *Commune Sanctorum*, p. 80-81 en tijdens het ritueel uitgesproken onmiddellijk na het Onze Vader.

¹³ In het "Schlusswort des Einsegnenden" heet het, wanneer de vrouw wordt aangesproken: "Dein schönstes Gewand sey die Gottseligkeit. Dein bester Schmuck die Treue und Anhänglichkeit an den Einen Manne, dem du dein Herz gegeben, und an deinen Kindern, die dir Gott schenken wird. Deine einzige Schminke Zucht und Schamhaftigkeit! (...) Deine höchste Kunst - die kunstlose Liebe, die alles daran gibt, und alles findet in Gott (...)". Zie PROBST: *Gottesdienst* 314-315.

- Ofschoon Sailer bij regelmaat gewaarschuwd heeft tegen een verethisering van godsdienst en cultus, reagerend tegen de invloed van het kantianisme, is hij er toch niet geheel in geslaagd een moraliserende toon in zijn teksten te vermijden. Wellicht heeft juist het onderwerp van het huwelijk in de feitelijke maatschappelijke constellatie hem hiertoe kunnen verleiden.
- Opvallend is echter hoe hij terloops en soms uitdrukkelijk de verhouding tussen man en vrouw als gehuwden typeert, waarbij niet de waardigheid maar wel de ondergeschikte positie van de vrouw in het geding is. Het zal overigens duren tot na Vaticanum II, dat de ongelijkheid van de vrouw ongedaan wordt gemaakt in de katholieke huwelijksliturgie. Het valt bovendien te betreuren dat Sailer die ongelijkheidsverhouding meende te kunnen ideologiseren door de aanvechtbare aanwending en interpretatie van bijbeltheologische metaforen, in het bijzonder de paulijnse metafoor van hoofd en lichaam.
- Eveneens in het algemeen kan men vraagtekens plaatsen bij de exegetische kwaliteit van het formulier. De wijze waarop hij bijbelse prototypen selecteert en duidt, vertoont een zekere willekeur en vooringenomenheid. Bepaalde biblicistische woordspelingen of zinswendingen kunnen eveneens onder kritiek worden gesteld. Het grootste bezwaar geldt evenwel de wijze waarop de klassieke bijbelteksten in verband met het huwelijk worden geïnterpreteerd, met name Efeze 5. Al te eenzijdig worden zij aangewend om een bepaalde huwelijksideologie te legitimeren en te sanctioneren, zodat voorbij wordt gegaan aan het gegeven dat de huwelijkswerkelijkheid van mensen zelf ten grondslag heeft gelegen aan de bijbelse metaforiek over de grondidee van het verbond. Hierbij dient echter opgemerkt te worden, dat Sailer's interpretaties volledig sporen met de gangbare huwelijksstheologie van zijn tijd.
- Het formulier van Sailer overziende, is nader onderzoek gewenst van enerzijds de verhouding van kerk en staat, wanneer aan de kerk vooral middels het handelen van de inzegenende voorganger een eigen functie wordt toegekend bij de totstandkoming van het huwelijk; anderzijds van de verhouding tussen kerk/staat en god/Jezus Christus als de oerbron van alle liefdesverbond, ook dat van man en vrouw in het huwelijkse leven.
- Het waardevolle van deze studie acht ik dat de presentatie van de hier gekozen bron de hedendaagse liturgist in staat stelt de geest van de tijd waarin Sailer leefde enigszins te proeven. Stimulans om precies dit huwelijksformulier te kiezen als onderwerp was voor mij het historische gegeven dat de auteur - een gerenommeerd pastor, theoloog en kerkmens bij uitstek - meende te kunnen voldoen aan het verzoek om op een creatieve wijze de christelijke interkerkelijke ritualiteit te bevorderen en aldus een bijdrage te leveren aan de hervorming en vernieuwing van een stukje levensliturgie.
- Aan het slot van deze studie gekomen, stel ik voor om in de titel ervan het woordje "of" te vervangen door "en" en het vraagteken te vervangen door een punt.

Summary

This article deals with the marriage ritual that the German Catholic pastoral theologian Johann Michael Sailer (1751-1832) compiled, probably mainly for protestant (*Evangelische*) marriages. First Sailer and his work are described. Secondly the circumstances in which the text was written, is sketched. Then follows a commentary. Finally the author lists his findings.

Ton Scheer is hoogleraar liturgiewetenschap en liturgische pastoraal aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Correspondentie-adres: Graafsebaan 162, 5244 NL Rosmalen.